

Földváry Miklós István

A „magyar” hamvazószerda változatai és eredete*

Jelen tanulmányom számos másikkal együtt úgy indult, mint kísérlet arra, hogy bizonyítsam a folytonos, és folytonosságában kizárólagos kapcsolatot a magyar liturgia-történet első, XI. századi emlékei és az érett esztergomi gyakorlat között.

Az eredeti terv azonban jócskán túlnőtt önmagán. Teljesítéséhez az egész nyugati rítusterületre kiterjedő forrásapparátusra és az így nyert adattömeg rendszerezésére volt szükség. Így született meg az USUARIUM fantázianevű digitális gyűjtemény és adatbázis, amely a jelen munkának is előfeltétele. Csak ami a hamvazószerdához kötődő liturgikus rendhagyóságokat illeti, a folyamatosan bővülő honlap ma 308 forráshelyet sorol föl több mint 200 különböző liturgikus hagyományból. Ebből következik, hogy a hivatkozások egyenkénti föltüntetéséről le kellett mondanom: a legszűkszavúbb jegyzetelés is megkét-szerezné a dolgozat terjedelmét.

De túlmutat önmagán a kutatás eredménye is. Az esztergomi hamvazószerda nem értelmezhető a magyar hagyomány egészének ismerete, a magyar hagyomány pedig az összeurópai anyag ismerete nélkül. Az ordó szerkezetének föltárása és értelmezése, az analógiák megtalálása, a jellemző és kevésbé jellemző mozzanatok elkülönítése egy új kutatási irány módszertanát alapozta meg, amelyet találónan nevezhetnénk történeti-összehasonlító rítuselemzésnek. Ez egyfelől lehetővé teszi a hamvazószerda és a hozzá hasonló, „lágyszerkezetű” szertartások eredetének és kapcsolatrendszerének tárgyilagos vizsgálatát, másrészt bevilágít a középkori liturgia műhelytitkaiba: abba a folyamatba, melynek során egy lényegileg egységes szerkezetből és eszköztárból megszámlálhatatlan egyedi megvalósulás származott, nem elsősorban a hagyományozás véletlenjei folytán, hanem a szigorú keretek közt is megmaradó, sőt kibontakozó emberi ízlés, lelemény és alkotókészség jóvoltából.

* A tanulmány a szerző 2011 óta készülő monográfiájának fejezete: *Egy úzus születése. A Chart-virgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*. Készült az OTKA/NKFIH K 109058 számú kutatási programjának támogatásával. A készülő szövegkiadás, a monográfia és a mögöttes kutatás részletes dokumentációja (Mellékletek) elérhető a világhálón: <http://vallastudomany.elte.hu/node/76>. A forrásapparátus az USUARIUM adatbázis „Ceremonies” menüpontjának „Ash Wednesday” címkéje alatt található meg: <http://usuarium.elte.hu/indexlabels/7>, a rövidítve idézett tételek azonosítását a cikk végén közölt jegyzék segíti. A források indexeléséért köszönet illeti a „Contributors” menüpontban felsorolt kollégákat, mindenekelőtt Szaszovszky Ágnes-t. A leíró fejezet részben kapcsolódik egy korábbi, szélesebb közönségnek szánt írásomhoz: „Íme, kivétel e napon...”. A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa”, *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról* XII (2013) 83–90.

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgia-történész, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

A rítus menete Esztergomban

A hamvazószerdai ordó a hamuszentelést-hamvazást, a nyilvános vezeklők kiűzését és a processziót foglalja magába. Ezek közül a vezeklők kiűzése eredetileg püspöki feladat, így kevesebb forrásban tanulmányozható. Szoros kapcsolatban áll a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásával, de annál későbbi, és szerkezeti szempontból nem rokon vele, így függetlenül elemezhetők. Vele szemben a hamuszentelés és a hamvazás az egész keresztény népet érintő engesztelő és szakramentális gesztus, jóllehet eredetileg a vezeklőkhöz kötődött. Ez a latin úzusok közös tulajdona, és források tömegében tanulmányozható. Végül a processzió az órómai gyakorlatból ered, de egyes mozzanatai idővel átértelmeződtek, illetve összefonódtak más rítuselemekkel.

Első forrásunk, a H hamvazószerdai ordójának szinte pontos, de valamivel bővebb megfelelője az MNS ordója, ezért a következő leírásban arra is kitérek. A két magyar ordó szoros kapcsolata —amint később, az összehasonlító elemzésnél látni fogjuk— döntő érv a H magyar, sőt esztergomi eredete mellett.

Az első mozzanat a hamu megáldása, amely egy exorcizmussal és két könyörgéssel történik. Az exorcizmus (itt: *Exorcizo te cinis ... qui te per ignem in favillam*) a tárgyszentelések egy részének jellemző kezdőtétele, amely azt a célt szolgálja, hogy az evilági anyagot kivonja a gonosz lélek befolyása alól, és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására. A két könyörgés (*Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus* és *Deus qui non mortem sed paenitentiam*) az őszinte bűnbánat és a bűnbocsánat áldásait kéri, de némi általános apotropaikus-profilaktikus hatást is tulajdonít a szent hamunak.

A második mozzanat az *Exaudi nos Domine* antifóna éneklésével kezdődik. Az *Exaudi* antifóna, illetve párja, az *Exsurge* formailag valamiféle másodlagos introitus, az órómai liturgiában az engesztelő processziók jellegzetes nyitánya volt. Processzióindító tétel a szertartás következő könyörgése, a *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae* is. *Flectamus genua* és *Levate* előzi meg (az utóbbit csak az MNS tünteti föl). A *Concede* könyörgés eredetileg a SGr kollek-tája: akkor imádkozták, amikor a Szent Anasztázia-bazilikában összegyűlt római nép megindult hamvazószerda stációs temploma, az aventinusi Szent Szabina-bazilika felé. A processzió azonban nem itt, hanem majd csak a vezeklők kiűzése után fog következni, ami egyértelmű nyoma a szertartás bővülésének. A rítus „új”, nyilvános vezekléshez kötődő szakasza a korai római forrásokból ismert anyagba ékelődik, a processzióindító könyörgés és maga a processzió közé. A szerkesztés azonban így sem ésszerűtlen. Az *Exaudi* antifóna által fölidézett engesztelő hangulat és a *Concede* könyörgés katonai szókészlete is alkalmasan készíti elő a folytatást: a lelki fegyverzet felöltését és az önkéntes megalázkodást, majd kivonulást a megszentelt térből.

A harmadik szakasz a hamvazás szertartása, amely itt még csak a klérust és a gyülekezetet érinti. Az *Immutemur habitu* antifóna kíséri a 66. zsolttárral

(*Deus misereatur nostri*), ezalatt a pap a *Memento quia cinis et pulvis es* kezdetű formulával helyezi a hamut a fejekre.

A másik hamvazási ének, a *Iuxta vestibulum* a H-ban sajátos szerepet kap (az MNS ezt is hamvazási tételnek szánja, és kiegészíti a 118. zsolttár első divíziójával: *Beati immaculati*). Ebben az antifónában a tornác említése vetíti előre a vezeklők határátlépését. A hamvazás végeztével, a *Iuxta vestibulum* éneklése alatt a klérus egy körmeneti kereszt nyomában a kórusból a templom közepére vonul. Itt hangzik el *Flectamus+Levate* után a hamvazás utáni könyörgés (*Deus qui humili actione*), majd előszólják a vezeklőket, akik a szertartásnak a kórusban celebrált részén állapotuknál fogva nem vehettek részt, és talán a megáldott hamuban sem részesülhettek.

A templom közepén statikus mozzanat következik, a vezeklők a földre borulnak. A hét bűnbánati zsolttárt mondják el doxológia nélkül, majd a püspök három könyörgést (az MNS szerint előbb még egy verzikulust) imádkozik bűneik bocsánatáért: *Exaudi Domine quaesumus preces nostras*, (2) *Praeveniat his famulis tuis*, (3) *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit*. Ez a szakasz a számos analóg forrásból ismert, úgynevezett abszolúciónak felel meg, de maga a föloldozási formula, a voltaképpeni abszolúció itt még nem hangzik el: a H a vezeklők visszafogadása utánra, a nagycsütörtöki krizmaszentelési misére halasztja (*Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*). A könyörgések után a vezeklők fölállnak, és a püspök kiveti őket a templomból. A menetben a vezeklők a kereszt előtt haladnak, szemben a processziók rendes formájával: a kereszt nem vezeti őket és nem is tart velük, amikor kivettetnek a szent térből, hanem mintegy maga előtt tolja, kikényszeríti őket onnan. Ezt értelmezi a menetet kísérlő ének, az *In sudore vultus tui* rezponzorium is. A tétel eredete a hetvenedvasárnapi zsolozsma: Isten szavait eleveníti föl, amelyeket Ádámhoz intéz a paradicsomkertből való kiűzetés előtt.

E képzettársítást tovább erősíti az MNS redakciója. Ez az egyedüli szakasz, ahol a XIV. századi forrás jelentősen bővíti a szertartást. Külön hamvazást ír elő a vezeklőknek a korábbi formulával, talán szenteletlen hamuval, amiért a megszenteltben nem részesülhettek, majd beiktat még egy hosszabb könyörgést, amely a paradicsomból való kiűzetésre hivatkozik (*Omnipotens sempiterna Deus qui primo homini transgredienti mandatum tuum*). Miután a vezeklők fölálltak, a püspök átadja nekik a zarándokbotot a *Contere cor tuum* kezdetű formula kíséretében, utána az *Adsit quaesumus Domine his famulis tuis inspiratio gratiae salutaris* könyörgéssel. A hamvazás és a bot átadása alakilag emlékeztet a pozitív célú szentelésekben a *traditio instrumentorum*-ra, a hivatal jellemző eszközeinek átadására, amelyet szintén formulák és könyörgések kísérek. Kifejezésre juttatja, hogy a vezeklő negatív állapota ellenére mintegy „fölszentelt”, azaz elkülönített szereplője a liturgiának. Végül a püspök ezzel a rövid allokúcióval indítja a menetet:

Ecce, eiicis hodie a sinu matris tuae, sanctae Ecclesiae propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo, eiectus est de paradiso propter transgressionem suam.

deus pro peccatis & miseriis in mundanis abbe domini
 Politi hoc sequitur or. dicitur & dicitur.
 Flectamus genua. Amen.
D quibus actione flectitur & dicitur fac
 tuum placuit. vorem tuam pietatis melina
 pro celis nostris & capite nostris. seruoque
 uorum eorum ut tuas. effunde. pprius
 quoniam tu benedixisti uos. ut eos & spu compage
 monis. r'p'cal' ut quibus possidauerit efficiat
 tribuas. & concessa ppria stabiliat. maner
 uita. ta. dicitur. E. tunc uocantur sunt om
 p'ntes. qui uocandi sunt de celo. & pro
 ferunt. se in uocamento celo. & dicitur.
 ut i' p'ntibus. dicitur. q' ab omnibus. clericis
 & tunc dicitur. dicitur. p'ntes. caput. Dicitur
 tunc. uocantur. nobiscum.
 E. vult dicitur q' p'nt' inas. & consuetum t
 dicitur peccatis. ut q' consuetum. r'ant' acculat.
 dicitur. dicitur. uocantur. absoluit. E
 dicitur. hoc. famulus. n' q' dicit. n'is. tua. &
 dicitur. uocantur. uoc. dicitur. indulgentia. de
 dicitur. dicitur.

dicitur dicit supplicacione. n' q' nec sit abbas. A
 n'is. n'is. dicitur. ut longinqua. m'istratio.
 sua. uoluit. cor. uoc. r'ant' peccata. in nullis
 ut inuicibus. separata. t' dno. semper. ualcan.
 adberet. E. h' dicitur. uocantur. p'ntes. dicitur.
 p'ntes. q' dicitur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur.
 dicitur. & dicitur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur.
 re. abbas. tu. Ill. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur.
 Cum. uocantur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur.
 porta. celo. & ostendit. ad. uocantur. dicitur.
 sit. ut. bonos. quocumque. & dicitur. dicitur. dicitur.
 manent. & dicitur. qui. p'ntes. uocantur. dicitur.
 lo. uocantur. supplicium. p'ntes. dicitur.
 nisi. p'ntes. uocantur. se. dicitur. dicitur. dicitur.
 erantur. diligenter. studet. & dicitur. dicitur.
 uocantur. indulgentiam. h' dicitur. dicitur. dicitur.
 meborum. omnes. dicitur. & dicitur. hoc. dicitur.
 E. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur. dicitur.
 Sanguines. oblat. dicitur. dicitur.
D ne. dicitur. n' qui. ostendit. n'is. n'is. dicitur.
 & dicitur. faccione. placuit. r'ant' ad. dicitur. dicitur.
 h' dicitur. qu' t' peccatis. grauit. dicitur.

H

Interim, dum referatur antiphona prædicta cum psalmo, **ponendi sunt cineres a sacerdote** in capitibus singulorum, **ita dicendo [...]**

His expletis, præsul, **omnis clerus eat in medio ecclesiæ**, **crucem portantes**, et antiphonam cantantes: *Iuxta vestibulum*.

Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiæ, et decantentur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria » ab omnibus clericis, et tunc demum dicat pontifex capitulum *Domine exaudi*, et orationem cum « Dominus vobiscum » [...]

His dictis, surgant pænitentes a terra,

præcedantque crucem, et eiiciat eos dominus episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium *In sudore vultus tui*, *Maledicta terra in opere tuo*. Cum autem eiecti fuerint, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanti distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia cum diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertatur in chorum omnes clerus, et dicatur hoc responsum: ***Tribularer si nescirem***, versus: *Et Petrum lacrimantem*. Capitulum: *Si iniquitates observaberis*. Oratio: *Domine Deus noster [...]*

Deinde dicatur responsum ad processionem: *Paradisi porta aperiet*, versus: *Ecce nunc tempus*. Sequitur oratio *Domine ne in ira tua [...]* In redeundo: *Emendemus in melius*. Et sic missa agatur ordine suo: *Miserere omnium Domine*. Et ita a sacerdote « Oremus » pronuntiatio, sequatur diaconus: « Flectamus genua », sicque per totam agatur Quadragesimam. In ceteris vero anni diebus sine vigi[l]is, exceptis quattuor temporibus, numquam dicatur.

MNS

Hic ponendi sunt cineres ab episcopo vel a sacerdote, ita dicendo [...]

His expletis, episcopus et omnis clerus eant in medio ecclesiæ, portantes crucem, et cantantes antiphonam *Iuxta vestibulum [...]*

Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiæ, et dominus episcopus cum illis, et dicantur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria Patri », et tunc dicat pontifex capitula ista: [...]

Deinde mittat episcopus cinerem super capita eorum, dicens: [...]

His dictis, surgant pænitentes a terra, et baculi dentur in manibus eorum, dicendo sic: *Contere [...]* » His omnibus expletis, statim eiiciendi sunt ab ecclesia, et tali modo increpandi: *Ecce eieceris [...]* Sicque ipsi

præcedant crucem, et eiiciat eos episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium *In sudore vultus tui*. Cum vero eiecti sunt, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanta distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia de diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertantur in chorum, cantantes responsum ***Tribularer si nescirem***. Sequuntur preces.

Deinde faciant processionem cantantes: *Paradisi portas*.

A H és az MNS hamvazószerdai rubrikaanyagának összevetése
Földváry Miklós István doktori értekezéséből.

A kapu előtt a vigasztaló jelleg válik uralkodóvá. A püspök szózatot intéz a vezeklőkhöz, amelyben hangsúlyozza, mekkora különbség van az igazak között, akik Istennel és az ő szentjeivel a templomban maradnak, és a bűnösök között, akik az ördöggel örök kárhozatra vettetnek, ha bűnbánatot nem tartanak. Mivel azonban itt épp az utóbbi történik, a buzdítás végkicsengése megnyugtató, sőt a rubrika inti a püspököt, hogy tapintattal, óvatosan fogalmazzon, nehogy a vezeklők reményüket veszítsék. Ezt a vigasztaló jelleget támogatja a klérus visszatérése közben énekelt rezponzórium, a *Tribularer si nescirem*. A templomba visszatérve a klérus méltatlanságát megfogalmazó verzikulus (*Si iniquitates*) és egy utolsó könyörgés hangzik el a vezeklőkért (*Domine Deus noster qui offensione*), majd következik a máskor is szokásos, ünnepi misét megelőző processzió.

Ez a processzió már nem a vezeklők kiűzésének része, hanem annak az eredeti, Róma-városi szertartásrendnek folytatása, amely a hamvazás előtt, a processzióindító *Concede* könyörgés után szakadt meg. A kivonuló szakasz kísérő rezponzóriuma a *Paradisi portas*, a visszatérőé az *Emendemus in melius* — mindkettő a nagybőjt első vasárnapi zsoltosmából van kölcsönözve. A stáción a H a *Domine ne in ira tua* kezdetű könyörgést mondatja. Az MNS és a későbbi esztergomi vagy pálos misszálék az *Exauditor omnium*-ot írják elő helyette.

Térben a szertartás három helyszínen zajlik. Első szakasza a vezeklők távollétében, a templom kórusában és szentélyében: itt áldják meg a hamut, és veszik magukra a klérus tagjai. A második szakasz a templom közepén, a klérus és a vezeklők közösségében: itt kerül sor a befejezetlen abszolúcióra, és itt „avatják föl” a vezeklőket a második hamvazás és a bot átadása által. A harmadik szakasz a templom kapujában megy végbe: ezt a szakaszt indítja el a kiűzés formulája, ide tart a kiűzési processzió, és itt hangzik el a püspök intő-vigasztaló beszéde. A negyedik szakasz az első térbe, a kórusba való visszatérés. Az ezt követő rész már az ünnepek és jeles napok miséit megelőző processziók szokott rendjét követi.

A szertartássor vázlata a következő (szögletes zárójelben, beljebbezve az MNS többleteit és eltéréseit tüntetem föl):

I. A szentélyben és a kórusban (vezeklők nélkül)

1. STÁCIÓ (hamuszentalás)
 - (a) Exorcizmus: *Exorcizo te cinis*
 - (b) Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus*
 - (c) Könyörgés: *Deus qui non mortem*
2. PROCESSZIÓ (csak a csonka kezdete, átértelmezett maradványelemek)
 - (a) Antifóna: *Exaudi nos Domine Ps. Salvum me fac*
 - (b) Formula: *Flectamus genua, Levate*
 - (c) Könyörgés: *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae*
3. STÁCIÓ (hamvazás)
 - (a) Antifóna: *Immutemur habitu Ps. Deus misereatur nostri*
 - (b) Formula: *Memento quia cinis es*

- (c) Antifóna: *Iuxta vestibulum et altare* [Ps. *Beati immaculati*]
- (d) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (e) Könyörgés: *Deus qui humiliatione flecteris*

II. A templom közepén (vezeklőkkel)

- 4. PROCESSZIÓ (énekkíséret nélkül)
- 5. STÁCIÓ (befejezetlen abszolúció, „traditio instrumentorum”)
 - (a) Hét bűnbánati zsoltár
[Verzikulus: *Peccavimus Domine cum patribus nostris*]
 - (b) Könyörgés: *Exaudi Domine quaesumus preces nostras*
 - (c) Könyörgés: *Praeveniat hos famulos tuos*
 - (d) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit ab his famulis tuis*
[Formula: *Memento homo quia cinis es*
Könyörgés: *Omnipotens sempiterno Deus qui primo homini*
Formula: *Contere cor tuum*
Könyörgés: *Adsit quaesumus Domine his famulis tuis inspiratio gratiae salutaris*
Formula: *Ecce eieceris hodie*]

III. A kapu előtt (vezeklőkkel)

- 6. PROCESSZIÓ (kiűzés)
 - (a) Responzórium: *In sudore vultus tui V. Maledicta terra in opere tuo*
- 7. STÁCIÓ (vigasztalás)
 - (a) Allokúció

IV. A kórusban (vezeklők nélkül)

- 8. PROCESSZIÓ (vigasztalás és a klérus visszatérése)
 - (a) Responzórium: *Tribularer si nescirem V. Et Petrum lacrimantem*
- 9. STÁCIÓ (könyörgés a vezeklőkért)
 - (a) Verzikulus: *Si iniquitates observaveris*
 - (b) Könyörgés: *Domine Deus noster qui offensione nostra*
[Könyörgés: *Deus cuius indulgentia cuncti indigent*]
- 10. PROCESSZIÓ (a csonka 2. processzió folytatása a mise előtt)
 - (a) Responzórium: *Paradisi portas V. Ecce nunc tempus acceptabile*
[Kyrie, Pater noster
Verzikulus: *Domine non secundum peccata nostra*]
 - (b) Könyörgés: *Domine ne in ira tua* [Exauditor omnium]
 - (c) Responzórium: *Emendemus in melius*

Más magyar részahagyományok

Az ordó összehasonlító elemzése sajátos problémákat vet föl. Az egyik, hogy hamvazószerdán a tételek készlete szűkebb, a szerkezeti változatok száma viszont ehhez képest bővebb, mint például Gyertyaszentelőkor, virágvasárnap vagy a szent háromnapban. A másik, hogy a szertartás elemei a nem püspöki forrásokban szétválhatnak: a hamuszentelés-hamvazás, a vezeklők kiűzése és a processzió más-más vonalon hagyományozódhat, sőt némelyik nem is mindig hamvazószerdára van szánva. Az első feladat ezért az, hogy megállapítsuk

az esztergomi, majd a tágabb magyar hagyomány közös, illetve eltérő tulajdonságait. Ezeket kell azután szembevetnünk a külföldi adatokkal.

Mivel ebben az esetben a magyar források széttartása átlagon felüli, először a szerkezeti eltéréseket vizsgálom. Az ordó kisebb alkotóelemekre, úgynevezett modulokra bontható. Ezeknek egy része mindenütt megvan és rendeltetésük azonos, más részük mindenütt megvan, de a funkció eltérő, ismét más részük egészen elmaradhat.

Állandó, funkcionálisan és sorrendileg is kötött modul a hamvak megáldása, a hamvazás, és a mise előtti processzió. Állandó elem az *Exaudi* antifóna is a rá következő könyörgéssel. Ez a modul végső soron annak az órómai processziónak a maradványa, amely a Szent Anasztázia-bazilikából vonult a Szent Szabina-bazilikába, de eredeti szerepe Rómán kívül elhomályosult. A források egy része a szertartás nyitányának, valamiféle invocációnak értelmezi, de ennek is két lehetséges módja van. Az egyik esetben a hamu mintegy a rítus „nyersanyaga”, amelyet már a tényleges szertartás előtt megszentelnek, és az invocáció a hamvazást készíti elő. Ezt a megoldást alkalmazza a H és minden esztergomi forrás, de a P vagy a Németújvári misszále is. A másik esetben a hamuszentelés és a hamvazás a *missa sicca* szerkezeti mintájába illeszkedik. Ilyenkor a „nyitány” a szárazmise introitusát és kollektáját képezi, és megelőzi a hamuszentelést. Ezt alkalmazza a pálos részahagyomány vagy az Isztambuli misszále. A harmadik esetben az *Exaudi* antifóna a szenteltvízhintést kíséri a hamvazás után, a processzió előtt. A hozzá tartozó verzikulussal és könyörgéssel tulajdonképpen az *Asperges* helyét veszi át. Egységesen ebben a szerepben található meg Egerben, Pécsen és Zágrábban.

A nem általánosan ismert modulok értelemszerűen a vezeklők kiűzéséhez kapcsolódnak. Ezek az abszolúció, a „*traditio instrumentorum*” és maga a kiűzés. Mivel a vezeklők kiűzése püspöki rítus, csak pontifikáléban vagy püspöki használatra szánt misekönyvben van létjogosultsága, következésképp csak a H és az MNS tartalmazza. Mindkettőben a hamvazás és a processzió között helyezkedik el, és mindkettőben megelőzi egy befejezetlen, vagyis magát az abszolúciós formulát nagycsütörtökre halasztó abszolúció. Mint láttuk, a „*traditio instrumentorum*” csak az MNS-ben van meg, a rítus későbbi gazdagításának tűnik. Az MZ viszont, bár a vezeklők kiűzéséről nem tudósít, valódi abszolúcióval kezdi a szertartást, még a hamuszentelés előtt.

A fontosabb magyar források szerkezeti eltéréseit az alábbi táblázattal szemléltetem (a mindenütt használatos modulokat verzállal szedve):

	H	MNS	MS	MP	OA	MQ	MZ
Abszolúció (nyugati típusú)							+
Maradványelem (szárazmise)				+			
HAMUSZENTELÉS	+	+	+	+	+	+	+
Maradványelem (invokáció)	+	+	+				
HAMVAZÁS	+	+	+	+	+	+	+
Maradványelem (aspersio)					+	+	+

	H	MNS	MS	MP	OA	MQ	MZ
Abszolúció (befejezetlen)	+	+					
„Traditio instrumentorum”		+					
Kiűzés	+	+					
PROCESSZÍÓ	+	+	+	+	+	+	+

A tételkészletet csak e szerkezeti különbségek fölismerése után, modulonként elkülönítve érdemes elemezni. Ha így teszünk, a következők mutatkoznak a tág értelemben vett magyar úzus jellemző vonásának:

A hamuszentelés kivétel nélkül exorcizmussal és ugyanazzal a két orációval történik. Az OA ugyan nem tér ki a szentelési imákra, de szinte biztos, hogy Egerben is az általános magyar szokás érvényesült.

A maradványelem mindenütt az *Exaudi* antifónából és egy könyörgésből áll. A könyörgés Eger és Pécs kivételével a *Concede* kezdetű órómai processzióindító tétel, és Zágráb és Pécs kivételével *Flectamus genua* előzi meg. A *Flectamus+Levate* használatának a középkorban két lehetősége élt. Az első, hogy mindkettőt a könyörgés előtt, az *Oremus* után mondták, azaz a könyörgés előtt az egész gyülekezet térdre borult és csöndben imádkozott, majd fölállt, és állva hallgatta a könyörgést. A második, hogy csak a *Flectamus* hangzott el a könyörgés előtt, a gyülekezet térdén hallgatta a könyörgést, és a *Levate*, amelyre a gyülekezet fölállt, a könyörgés végén, de még a konklúzió előtt következett. Hamvazószerdán a magyar részahagyományok többsége az előbbi megoldást részesítette előnyben, de Pécsen az utóbbit találjuk.

A hamvazás egységesen a *Memento* formulával történik, alatta az *Immutemur* és a *Iuxta vestibulum* antifónákat éneklik, következetesen ebben a sorrendben és további tételek nélkül. Zágrábot és esetleg Egert kivéve a *Deus misereatur* zsoltár adja az *Immutemur* verzusait. Legkésőbb az MNS óta Esztergomban, de az OA szerint Egerben is analóg módon énekelték a *Beati immaculati* zsoltár verseit a *Iuxta vestibulum*-hoz. Mivel erről a gyakorlatról a H még nem tud, és hiányzik mind a pálosoknál, mind Pécsen és Zágrábban, valószínű, hogy nem tartozik a magyar úzus legkorábbi rétegéhez. Épp ellenkezőleg, az archaikus réteghez tartozhat, hogy a hamvazást a *Deus qui humiliatione* (másképp *humili actione* vagy *humilitate*) könyörgés zárja le, *Flectamus+Levate* után. Ez megvan a korai esztergomi forrásokban és a pálosoknál, sőt —bevezető térdhajtás nélkül— Zágrábban is.

A processzió részahagyományoként jobban eltér. Annyi azonban megállapítható, hogy Esztergomban a *Paradisi portas* és az *Emendemus* rezponzóriumok a jellemző tételei. A két korai, püspöki forrásban mindkettő szerepel, de az MS a processziót már hiányosan közli vagy egyszerű megemlékezéssé redukálja: itt csak az *Emendemus* található meg. A pálosoknál litánia, Egerben a *Convertimini*, Pécsen az *Abscondite* rezponzorium veszi át a szerepét, Zágrábban pedig egészen elmarad a processzió. Ahol van (Esztergom és a pálosok), ott az *Exauditor omnium* a processzió stációs könyörgése, jóllehet a H még a *Domine ne in ira* kezdetű alkalmazza ugyanitt, az MQ pedig ekkorra tartalékolja

a *Concede* könyörgést. Legkésőbb az MNS óta *Kyrie* és *Pater noster*, a XV–XVI. századi forrásokban még egy verzikulus (*Domine non secundum peccata*) vezet be. Ez utóbbi annak a tendenciának a következménye, amelyet Gyertyaszentelőnél is tapasztalunk, hogy tudniillik az orációk elé előbb-utóbb mindenütt bevezető verzikulusokat illesztnek.

Az abszolúció és a vezeklők kiűzése csak a H-ban és az MNS-ben van meg, ezekben azonban lényegileg megegyezik. A különbség annyi, hogy az MNS jobban kidolgozza a kiűzés mozzanatát, és egy verzikulussal (*Peccavimus Domine cum patribus nostris*) vezet be az abszolúció könyörgéseit. Az OA nem tudósít a vezeklők kiűzéséről, jóllehet katedrális gyakorlatát írja le és nagycsütörtökön közli a vezeklők visszafogadását. Az MZ-nek a szertartás kezdetén álló abszolúciója sem elhelyezkedését, sem tételeit tekintve nem azonos a H és az MNS abszolúciójával, hanem a gall és anglonormann úzusok jellegzetes, áldozópap által is elvégezhető, nem a vezeklőknek, hanem a gyülekezetnek adott föloldozásával azonos. Magyarországon, sőt az egész germán tájon kivételes jelenség: a zágrábi úzus késői, és ebben a ritka esetben egyértelműen dominikánus eredetű eleme.

A magyar részshagyományok eltérései tehát háromfélék. Egy részük történelmi változások eredménye: ilyen a *Beati immaculati* használata a *Iuxta vestibulum* mellett, az *Exauditor omnium* könyörgés bevezetése a *Domine ne in ira tua* helyett, a kiűzés mozzanatának gazdagítása, a processzió tételkészletének lerövidítése és a verzikulusok beiktatása a könyörgések előtt. Más részük a rítus pontifikális elemeinek elhagyásából következik: ilyen az abszolúció és a kiűzés elmaradása. Harmadik részük az egyes részshagyományok valódi megkülönböztető jegye: ilyen a *Flectamus+Levate* elhagyása (pálosok és Zágráb) vagy alternatív elrendezése (Pécs), a maradványelem könyörgésének lecserélése (Eger és Pécs), a hamvazás utáni könyörgések megváltoztatása (Pécs és Zágráb), a processziós énekek eltérő válogatása (minden nem esztergomi részshagyomány) és a dominikánus típusú abszolúció (Zágráb). E jelentős különbségek gyengítik ugyan a magyar úzus egységességének benyomását, de megerősítik azt a benyomást, hogy a H az esztergomi székesegyház részshagyományának korai tanúja: más magyar székesegyházak (pl. Győr) szokása eszerint nem valószínű, hogy pontosan ugyanaz lett volna, mint Esztergomé. Az alábbi táblázat a „magyar” hamvazószerda ideáltipikus szerkezetét mutatja be. Jól megfigyelhető, hogy a H néhány archaizmust leszámítva mindenütt az esztergomi típussal tart:

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
HAMUSZENTELES		OA adathiány
Exorcizmus	<i>Exorcizo ... favillam</i>	
Könyörgés (1. szentelési)	<i>Ops ... parce</i>	
Könyörgés (2. szentelési)	<i>Ds qui non mortem</i>	
MARADVÁNYELEM		
Antifóna	<i>Exaudi nos Dne</i>	
(„introitus” vagy aspersionis ének)		

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
Formulák (térdhajtásra)	<i>Flectamus+Levate</i>	OA verzikulussal MP MZ Ø MQ szétválasztva
Könyörgés („kollekta” vagy aspersiós oráció) HAMVAZÁS	<i>Concede qs Dne</i>	OA <i>Parce</i> MQ <i>Ds qui humiliatiōne</i>
Formula (hamvazásra)	<i>Memento homo</i>	
Antifóna (hamvazás alatt)	<i>Immutemur habitu</i>	
Zsoltár (verzusok)	<i>Ds misereatur</i>	MZ Ø OA Ø vagy adathiány
Antifóna (hamvazás alatt)	<i>Iuxta vestibulum</i>	H más funkció OA Ø vagy adathiány
Zsoltár (verzusok)	<i>Beati immaculati</i>	H MP MQ MZ Ø (archaizmus)
Formulák (térdhajtásra)	<i>Flectamus+Levate</i>	MS OA MQ Ø (redukció) MZ Ø (más részahagyomány)
Könyörgés	<i>Ds qui humiliatiōne</i>	MS OA MQ Ø (redukció) MZ verzikulussal
ABSZOLÚCIÓ		Csak H és MNS (püspöki rítus) MZ más részahagyomány
„TRADITIO INSTRUMENTORUM” KIÚZÉS		Csak MNS (XI. sz. utáni újítás)
PROCESSZIÓ		Csak H és MNS (püspöki rítus) MS MP OA MQ redukció MZ Ø (más részahagyomány)
Responzórium (kivonulásra, általános nagybőjti) Kyrie, Pater noster	<i>Paradisi portas</i>	MP litánia OA <i>Convertimini</i> MQ <i>Abscondite</i> H Ø (archaizmus) MS <i>Miserere</i> zsoltárral
Könyörgés (stációs)	<i>Exauditor omnium</i>	H <i>Dne ne in ira</i> (archaizmus) MQ <i>Concede</i>
Responzórium (visszatérésre, általános nagybőjti)	<i>Emendemus</i>	MQ litánia

Eredet és rokonság

A hamvazószerdai ordóra egész Európában érvényes az, ami Magyarországon: viszonylag kevés alapelem meglehetősen nagy mértékben variálódik. A változatok Gyertyaszentelőhöz hasonlóan három nagyobb csoportba sorolhatók. (1) A germánoknak nevezett csoporthoz állnak közel még az itáliai és a svájci területek. Ezek alapvetően a PRG eszközeit használják, közéjük tartoznak a magyar ordók is. (2) A gall és az anglonormann úzusok közt hamvazószerde esetében nincs különbség: könnyen fölismerhető jellegzetességük az abszolúció, általában az ordó kezdetén. A gall úzusok egy szűkebb csoportja azonban nem ismeri az abszolúciót, sőt az egész ordót rövid, kezdetleges alakban közli. (3) Végül az iberoprovenszál ordók szerkezete a germánokéhoz áll közelebb,

de néhány egyedi, csak rájuk jellemző tétel mindjárt azonosíthatóvá teszi őket. E három csoporton belül léteznek ugyan rokoni viszonyok, de nem helyezhetők el földrajzi vagy intézményi halmazokban. A fölmérést XV–XVI. századi nyomtatványokra alapoztam, de több IX–XI. századi adat bizonyítja, hogy ugyanez a tipológia érvényes volt már a magyar liturgia kezdeteinek korában. A következőkben azokat a tulajdonságokat vizsgálom európai összehasonlításban, amelyeket főntebb a magyar úzusra általánosan jellemzőnek állapítottam meg.

A germán táj forrásainak közös tulajdona, hogy nem ismerik az abszolúciót, és a hamvazószerdai ordót a hamvak megáldásával kezdik. Ha mégsem így tesznek, akkor az *Exaudi+Concede* maradványelemmel vezetik be a hamuszentelést. Jóllehet ez a ritkább megoldás, számos keleti úzus használja (Gnézna, Krakkó, Plock, Prága, Olmütz, Merseburg, valamint nyugatabbra Trier), ezért meglepő, hogy Magyarországon csak a pálosoknál és az atipikus Isztambuli misszáléban találkozunk vele. A szenteléssel vagy a maradványelemmel kezdődnek az iberoprovenszál ordók is, de megkülönbözteti őket a *Kyrie*, a *Pater noster*, majd a 66. zsolttár (*Deus misereatur*) beépítése.

A hamvak megáldása szinte minden germán úzusban a PRG négy erre asszignált könyörgésével történik. Ezek a magyar szentelésekből is ismert (1) *Omnipotens ... parce*, és (2) *Deus qui non mortem*, a Magyarországon hamvazás után mondott (3) *Deus qui humiliatione*, illetve az (4) *Omnipotens ... Ninivitis*, amelyet eddig csak Zágrábban láttunk. Az első három tétel használata és sorrendje szinte egyetemes, a negyediket azonban a germán úzusok egy jelentős csoportja a hamvazás utánra helyezi (a zágrábi részahagyomány eljárása itt tehát „konform”). További szentelési könyörgések csak egészen szórványosan fordulnak elő. Nyugat-Európában a szentelési könyörgések száma rendszerint kisebb, egy vagy kettő. Egyértelműen a második PRG-tétel, a *Deus qui non mortem* a legnépszerűbb. Jóval kevésbé elterjedt a másik három ima, de gyakran használnak egy további, keleten szinte ismeretlen könyörgést, a *Deus qui miseris omnium* kezdetűt (ez nyilvánvalóan az aznapi mise introitusának kezdőszavait [*Miseris omnium*] idézi). Hispániára korlátozódik, ott viszont igen jellemző az *Omnipotens ... primo homini* könyörgés használata.

Kisebbségben vannak azok az úzusok, amelyekben a szentelést exorcizmus előzi meg. Maga az exorcizmus szövege a PRG-ből való, de eredetileg nem hamvazószerdához kötődik, hanem a katekumenátus rítusaihoz: a skrutíniumokra készülő kiválasztottakat hintették meg exorcizált hamuval. Ezt a szöveget emeli át néhány egyház (a magyarokon kívül pl. Aquileia, Trier, Konstanz, Regensburg, Boroszló, Prága, Würzburg) más tárgyszentelések mintájára az orációk elé. Nyugat-Európában egyedül a katalóniai Seu d'Urgell ordójában találtam exorcizmust. Közel sem általános, de egész Európában kimutatható még a hamuszentelés előtt az *Adiutorium nostrum* és helyenként még a *Sit nomen Domini* verzikulus használata, de egyik sem mutatkozik jellegzetesnek.

Ezeknek az adatoknak a fényében két, más elemzések után ismerős következtetést vonhatunk le. Az egyik, hogy a szentelés, amely a magyar forrásokban egységes, germán típusú. Ezt bizonyítja az exorcizmus használata, amely Nyugat-Európában gyakorlatilag ismeretlen, valamint a PRG-alapú imaanyag válogatása és sorrendje. A másik következtetés, hogy a germán tájon belül viszont egyedi a magyar úzus szentelése. Az exorcizmus beépítése viszonylag ritka, az első két PRG-könyörgés használata a másik kettő nélkül csak Würzburgban, a harmadik könyörgés áthelyezése a hamvazás utánra pedig egyedül Salzburchban fordul elő, de exorcizmus és a második könyörgés nélkül. Az a kevés úzus, amely a germán tájon két könyörgéssel végzi a szentelést, általában a második és a harmadik könyörgést választja exorcizmus nélkül, ez az eljárás pedig a nyugat-európai szentelésekkel rokonítja őket. Mindennek alapján az exorcizmust, az első két szentelési oráció használatát, a harmadik oráció beiktatását hamvazás után és a negyedik oráció elmaradását a magyar hagyományok közös, megbízható jelölőjének tekinthetjük.

Az *Exaudi* antifónából és a *Concede* könyörgésből álló maradványelem a szertartás órómai rétegeből való, ezért általánosan elterjedt és az úzus szempontjából nem jellegzetes. A *Flectamus+Levate* formulát azonban kizárólag a germán, illetve egyes átmeneti (alpesi és itáliai) hagyományok használják a könyörgéshez kapcsolódóan. Ezen belül további megkülönböztetést tesz lehetővé a doxológia megléte vagy elhagyása, a *Flectamus* és a *Levate* használatának módja, egy verzikulus vagy zsoltár esetleges betoldása és a könyörgés lecserélése. A H a többi esztergomi és pálos forrással együtt a legelterjedtebb germán típust követi. Az egri változathoz (*Peccavimus* verzikulus a *Parce Domine* könyörgéssel) Worms úzusa a legközelebbi párhuzam. A pécsi változatnak (szétválasztott *Flectamus+Levate* a *Deus qui humiliatione* könyörgéssel) mindeddig nem találtam párját: a térdhajtási formulák szétválasztása ugyan viszonylag gyakori, de az oráció minden általam ismert esetben más.

Önmagában szintén átlagosnak mondható az *Immutemur+Iuxta vestibulum* tételpár éneklése a hamvazás alatt és a *Memento homo* kezdetű hamvazási formula. A hamvazási antifónáknak legfőljebb a sorrendje változik néhol, és kiegészülhetnek egy-két további tétellel. Más hamvazási formulát szinte csak az iberoprovenszál tájon használtak, a germán úzusok legfőljebb abban mutatkoznak egyedinek, ha liturgikus választ is megadnak a formulához. Magyar forrásban egyik lehetőséggel sem találkoztunk. Kivételesek viszont a két hamvazási antifóna zsoltárversei. A *Deus miseratur* zsoltár önállóan recitálva Nyugat-Európában, főleg Hispániában gyakori tétele a hamvazószerdai ordóknak, de antifóna verzusaként sehol nem szerepel. A *Beati immaculati* zsoltár verseit viszont —ezekről a H még nem ír, de később következetesen jelen vannak az esztergomi rész hagyományban— Magyarországon kívül semmilyen összefüggésben nem használja hamvazószerdai ordó.

Az esztergomi abszolúció és kiűzés összehasonlító elemzése előtt röviden ki kell térnem e rítusok történetére. Azok a szövegek és gesztusok, amelyeket az ordók alkalmaznak, eredetileg az úgynevezett *susceptio paenitentis* rítusából valók. Ez a vétkesnek a vezeklők rendjébe való fölvételét jelenti — egy rövid változatát a H nagycsütörtökön, a vezeklők visszafogadása előtt tartalmazza. Ez az ordó nem kötődik szorosan a liturgikus évhez, és egyetlen vezeklőre van szabva. A PRG hamvazószerdánál, de még a hamuszentelés előtt közli. A rítus másként kapcsolódott a nyilvános, közösségi liturgiához Kelet-, illetve Nyugat-Európában.

Keleten, azaz a germán tájon és környezetében csak a pontifikálék tartalmazzák a vezeklők kiűzését. Rendszerint a hamvazószerdai ordó végén vagy annak részeként, de soha nem a hamuszentelés és a hamvazás előtt. Ezek az ordók szövegekben viszonylag szegények, magára a kiűzés gesztusára összpontosítanak. Abszolúciót nem tartalmaznak, de a hét bűnbánati zsoltár leborulva történő elimádkozása rájuk is jellemző. Egyes germán úzusok viszont (pl. Eichstätt, Passau, Prága, Regensburg) ismerik a vezeklők kiűzésének egy sajátos, nem püspöki változatát, amelyet nagyhétfőre időzítenek az agendák. Amint rubrikáik megállapítják, az emberi természet törékenysége tette szükségessé, hogy a szigorú vezeklést a teljes nagybőjtről a nagyhét elejére korlátozzák. Ez a kiűzési ordó azonban szerkezetileg és szövegileg is más hagyományt képvisel, mint a pontifikálék abszolúciója és kiűzése.

Nyugaton, azaz a gall és anglonormann tájon a *susceptio paenitentis* szövegei és gesztusai már a IX–X. században úgy jelennek meg, mint egy olyan rítuséi, amely az egész gyülekezetet, és nem a vezeklőket érinti: ez a stilizált vezeklés az úgynevezett *absolutio populi*. Ahol alkalmazták, ott áldozópap is kiszolgáltathatta, ezért állandó eleme a misekönyveknek. A hamvazószerdai ordó francia és brit forrásokban rendszerint ezzel kezdődik, legfőljebb —ritkán— a hamuszentelés egy-két könyörgése kerülhet elé. A nyugati típusú abszolúciót sokszor buzdító vagy tájékoztató beszéd vezet be, majd a hét bűnbánati zsoltárt imádkozzák el leborulva, antifónával vagy anélkül. Ezt précesz, előtte helyenként litánia követi. A précesz után bűnbocsánatot kérő orációk sorozata, végül pedig föloldozási formula következik. A hamuszentelésből, hamvazásból és processzióból álló szakasz az órómai maradványelemmel együtt csak ezután kezdődik. Az egyes úzusokat a bűnbánati zsoltárokhoz énekelt antifóna, a précesz verzikulusainak és az orációknak száma és válogatása, illetve a föloldozási formula engedi azonosítani. Ebben az értelemben állítottam, hogy a zágrábi abszolúció a dominikánus változattal egyezik meg. A rítus általam ismert legkeletibb forrása Kristóf mainzi érsek XII. századi pontifikáléja, de ez egyébként sem mentes a nyugatias befolyástól, az ordó pedig a kódex végén, függelékesen szerepel.

A H és az MNS abszolúciója ez utóbbi típushoz tartozik, mégsem teljesen nyugati jellegű, mert nyugaton a rítus a hamvazószerdai ordó elején van, és elmaradhatatlan része a précesz és az abszolúciós formula. Az *Exaudi+Praeve-*

niat+*Adesto* könyörgéssorozat a H és az MNS jellegzetes, közös vonása. További könyörgésekkel folytatva (köztük van a még tárgyalandó *Domine Deus noster qui offensione*), de az SGV és számos nyugati úzus képviseli ugyanezt a válogatást. Az egyik abszolúciós formula (*Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*) szintén megvan a H-ban nagycsütörtökön, a krizmaszentelési misében — a PRG ugyanezt a beteglátogatás-utolsó kenet összefüggésében közli. A könyörgéseknek e válogatása és az abszolúciós formula alapján anglonormann úzusok jelentenek a legközelebbi párhuzamot, a précesz hiánya és az eltérő szerkezet miatt mégsem egyértelmű a nyugati hatás. Ugyanez a három, általánosan ismert tétel áll a H-ban a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadását záró könyörgéssorozat élén, a kelet-európai pontifikálékat pedig egyelőre nem ismerjük olyan mértékben, hogy a magyar változat rokonságáról ítéletet alkossunk. A két magyar forrás egyezése azonban elég egyedi ahhoz, hogy szoros kapcsolatukat további érveléssel támassza alá.

Maga a kiűzés a H-ban még igen egyszerű. Az *In sudore* responzórium, amely a kifelé tartó processziót kíséri, a PRG-ben és Európa-szerte megvan e szerepben, ezért nem jellegzetes. Sajátosabb a verzusa, ez ugyanis szinte mindenütt a *Pro eo quod oboedisti* szokott lenni, a két esztergomi forrásban viszont egységesen a *Maledicta terra* áll helyette. Az egyezés azért is figyelemreméltó, mert az esztergomi zsolozsma forrásaiban —már a CA-t is beleértve— szintén a *Pro eo quod oboedisti* e responzórium verzusa. A *Maledicta terra* az esztergomi zsolozsmában egyébként ismeretlen *Ubi est Abel* responzóriumhoz tartozik, amelyet Magyarországon csak pálos források tartalmaznak. A két szakasz összekapcsolása mindazonáltal mind tartalmilag, mind zeneileg (mindkettő 7. tónusú) értelmes. Valószínűleg szándékos beavatkozásról van szó: a *Pro eo* verzus szintén a „*maledicta terra*” szavakkal folytatódik, de első tagmondata azzal indokolja a föld átkozott voltát, hogy Ádám inkább hallgatott felesége szavára, semmint Istenére. Tekintve, hogy ez a vezeklőkre és feleségeikre nem föltétlenül érvényes, a verzus megváltoztatása érzékeny, tapintatos megoldás.

Jóllehet nincs meg a H-ban, itt érdemes kitérni az MNS formuláira és orációira, amelyekkel a kiűzést gazdagítja. A második hamvazás, a *Contere cor tuum* formula (másutt inkább *Converte* vagy *Convertere* szövegváltozattal) és az *Ad sit ... inspiratio* könyörgés a PRG *susceptio paenitentis* ordójának része. Hamvazószerdán csak Nyugat-Európában, egyébként még egyes német agendák nagyhétfői kiűzésének kontextusában épült be az éves ciklusba. Az *Omnipotens ... qui primo homini* kezdetű oráció azonban jellegzetes és kizárólagos „spanyol” tétel, egyike a hispán típusú hamvazószersda legmarkánsabb jelölőinek, amelyet az Ibér-félszigeten kívül mindeddig nem tudtam kimutatni. A H az úzusok imponálóan széles körének ismeretéről árulkodik, de valószínűleg túlzás lenne azt föltételezni, hogy ez a tájékozottság Hispaniáig terjedt, ráadásul az ismert párhuzamok Bragát kivéve olyan egyházakból valók, amelyek a H keletkezésekor még mór uralom alatt álltak. Az érett esztergomi úzus háttérében viszont már volt olyan élénk nemzetközi kapcsolatrendszer, amely lehetővé

tette a kreatív kezdetek továbbépítését, akár ibér forrásokat is bevonva. Ez a könyörgés mindenesetre az első és mindeddig egyetlen nyoma valamiféle spanyol-magyar kapcsolatnak a középkori liturgiában.

A rubrika, amely körvonalazza a püspök allokúciójának témáját és jellegét, széles körben ismert, a pontos megfogalmazások is visszaköszönnek számos pontifikáléban. A *Tribularer* responzórium az *Et Petrum lacrimantem* verzussal együtt a nagyböjt első vasárnapi zsoltosza szilárd tétele. Egész Európában kimutatható, de nem a vezeklők kiűzése után, hanem hangsúlytalanabb szerepben, a processziót kísérő énekek egyikeként. Más úzusokban az *Ecce Adam* responzórium a legjellemzőbb e szerepben, amely szintén hetvenedvasárnapi, és az *In sudore* metaforáját folytatja logikusan. Amint az előbbi a vezeklőket mint a bűnbe esett Ádámot szólította meg Isten nevében, úgy az utóbbi szintén Isten szavait idézi, amelyeket a paradicsomból kiűzött Ádámról mondott. E kívülálló attitűdhöz képest az esztergomi változat a Péter tagadását fölidéző, vigasztaló responzóriumot részesíti előnyben. Nem Isten nevében, harmadik személyben szól a vezeklőkről, hanem mintegy a vezeklők szerepében marad azután is, hogy rájuk zárta a templomajtót. Ez a részvételtjes magatartás folytatódik a *Si iniquitates observaberis* verzikulusban —nincs párhuzama e szerepben— és a rá következő könyörgésben. A *Domine Deus noster qui offensione* egyébként a kiűzés előtt mondott *Exaudi+Praeveniat+Adesto* sorozat negyedik tagja szokott lenni — a magyar változat leleményének tűnik, hogy gyümölcsöző vezeklésért mondott imádság lesz belőle e modul végén.

A processziót általános nagyböjti responzóriumok kísérik. Az oda-, illetve visszaútra énekelt *Paradisi portas+Emendemus* tételpár megtalálható például Mainzban, Wormsban és Hildesheimben is, nem tekinthető jellegzetesen magyarnak. Mindeddig nem találtam meg viszont máshol a stáción mondott könyörgéseket: sem a H *Domine ne in ira tua* kezdetű tételét, sem a későbbi esztergomi és pálos úzusra jellemző *Exauditor omnium*-ot. Ez utóbbi egyébként megvan a H-ban is mint a nagyböjti hétfők, szerdák és péntek processzióinak stációs könyörgése.

A H és az MNS hamvazószerdai ordójának alkotóelemeit összegezve így csoportosíthatjuk rétegenként, forrásterületek és párhuzamok alapján:

(1) KÖZKINCS

- (a) Ant. *Exaudi me Domine Ps. Salvum me fac Deus*
- (b) Or. *Concede nobis quaesumus Domine praesidia militiae Christianae*
- (c) F. *Memento homo qui cinis es*
- (d) Ant. *Immutemur habitu*
- (e) Ant. *Iuxta vestibulum*

(2) GERMÁN

- (a) Exorcizmus használata
- (b) Szentelési imák készlete (a négy PRG-tétel)
- (c) F. *Flectamus genua, Levate* (a misén kívül)
- (d) V. *Peccavimus Domine cum patribus nostris*
- (e) R. *Paradisi portas* + R. *Emendemus* (mint processziós responzóriumok)

(3) MAGYAR

- (a) Ex. *Exorcizo* + Or. *Omnipotens ... parce* + Or. *Deus qui non mortem* (vö. Würzburg)
 (b) Ps. *Deus misereatur* + Ps. *Beati immaculati* (mint a hamvazási antifónának verzusai)

(4) ESZTERGOMI

- (a) Or. *Deus qui humiliatiōne* (hamvazás után, vö. Salzburg)
 (b) V. *Maledicta terra* (a R. *In sudore* verzusaként a V. *Pro eo quod oboedisti* helyett)
 (c) R. *Tribularer si nescirem* V. *Et Petrum lacrimantem* (a kiűzés után, a R. *Ecce Adam* helyett)
 (d) V. *Si iniquitates observaberis* (a kiűzés után)
 (e) Or. *Domine Deus noster qui offensione* (a kiűzés után)
 (f) Or. *Domine ne in ira tua* / Or. *Exauditor omnium*

(5) GALL ÉS ANGLONORMANN

- (a) Abszolúció megléte (?)
 (b) „*Traditio instrumentorum*” a hamvazószerdai kiűzéshez kapcsolódóan (?)
 (c) Or. *Exaudi* + Or. *Praeveniat* + Or. *Adesto* + Or. *Domine Deus noster qui offensione* (?)

(6) IBÉR

- (a) Or. *Omnipotens ... qui primo homini transgredienti mandata tua*

Ebből az összetett képletből nyilvánvaló egyrészt az, hogy az esztergomi úzus világosan megkülönböztethető jegyekkel bír mind a többi európai hagyományhoz, mind más magyar részhagyományokhoz képest. A H már rendelkezik mindezekkel a megkülönböztető jegyekkel, amiből egyszerre következik az, hogy a kódex a szoros értelemben vett esztergomi úzus képviselője, és az, hogy az esztergomi úzus kidolgozása legkésőbb a XI. század utolsó negyede (a H leírása) előtt megtörtént. Az is nyilvánvaló, hogy a műhely, amely ezt az úzust megszerkesztette, földrajzi környezete, a germán liturgikus táj eszközeit használta, de annak lehetőségeit egyéni módon ötvözte, és nem idegenkedett távolabbi, nyugati úzusoktól sem — később, az esztergomi úzus érett korszakában még ibér kölcsönzés is előfordulhatott. Merész, különösen egyéni megoldásokat a hamvazószerdai ordóban (talán a böjti egyszerűség és szigorúság miatt) nem találunk. A vezeklők kiűzésének módja és tételválogatása azonban, amely mindenekelőtt a két responzóriumban nyilvánul meg, emlékeztet arra a humánus és „zenekedvelő” hozzáállásra, amelyet más, hasonló módszerrel már elemzett ordóknál tapasztaltunk.

A rövidítve idézett források jegyzéke

- CA Codex Albensis | Grác, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°): Magyarországi antifonále, 1130 körül. Facsimile: FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariae Musica 1)
- H Hartvik-agenda | Zagreb (Zágráb), Knjižnica Metropolitana MR 165: Esztergomi pontifikále, XI. század vége.

- MNS Missale notatum Strigoniense | Pozsony, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18: Esztergomi kottás misszále, 1341 előtt. Facsimile: SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- MP Missale Paulinorum | *Missale fratrum eremitarum ordinis divi Pauli, primi eremitaie, sub regula beati Augustini doctoris eximii summo Deo militantium*. Petrus Liechtenstein — Stephanus Heckel, Velence 1514.
- MQ Missale Quinqueecclesiense | [Cím nélkül]. Michael Wenssler, Bázél 1487; *Missale secundum morem almae ecclesiae Quinqueecclesiensis*. Ioannes Pap, Venezia (Velence) 1499.
- MS Missale Strigoniense | *Missale divinorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis, cum certis officiis annexis, utputa ... secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis*. Antonius Koburger, Nürnberg 1484. Kiadás: DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1)
- MZ *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino domino Luca episcopo ... Petrus Liechtenstein, Velence 1511.*
- OA Ordinarius Agriensis | *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum*. Ioannes Haller, Krakko 1509. Kiadás és fordítás: DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1)
- P Pray-kódex | Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1: Boldvai (?) szakramentárium, XII. század vége
- PRG Pontificale Romano-Germanicum | Közép-európai pontifikále típus, X–XI. század. Kiadás: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano (Vatikánváros) 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)
- SGr Sacramentarium Gregorianum | Római pápai szakramentárium, VII–VIII. század. Kiadás: Jean DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28)
- SGV Sacramentarium Gelasianum Vetus | Római tituláris szakramentárium, VII. század. Kiadás: Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanae aecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Roma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)